

számára könnyen hozzáférhetőek legyenek, ezáltal a nyomtatványok nagy „mozgása” is átláthatóvá, kutathatóvá válna. A katalógusok védik is a könyveket, állományok, állományrészek megmentése is köthető elkészülésükhöz, ahogy ezt Marti Tibor munkája is mutatja.

M. HORVÁTH MÁRIA

Ujvári Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012, 358 l. (Studien zur Literaturwissenschaft, 7)

A magyarországi német sajtó története mind a mai napig megíratlan. Egyes korszakok, vagy egyes lapok története, főleg a felvilágosodás és a reformkor idejéből, még a jobban feltárt területek közé tartozik. Ugyanakkor elmondható, hogy a 19. század nagyobb része, főleg a kiegyezés utáni évek, a most főleg külföldön felfutását élő felvilágosodás kori sajtótörténeti kutatásokhoz képest (gondolok itt többek között Andrea Seidler munkásságára és az ő kutatócsoportjának publikációira) némileg hátrányban van.

Az első, az 1848-ig terjedő korszak sajtóját csak érintőlegesen tárgyaló munkák mind irodalomtörténeti céllal készültek. Ilyen volt Gragger Róbert *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn* (Wien, Leipzig 1914) című műve, melynek csak első része, a „Vormärz” jelent meg. A következő, szintén az 1848/49-es évekkal lezáruló feldolgozás Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom története, A legrégebb időktől 1848-ig* (Budapest 1926) című könyve, melyben mindössze néhány oldalt szentelt a korszak sajtójának.

Kiváló, bár mára már módszertanukban kissé elavult alapművek készültek a II. világháborút megelőző évtizedben, melyek alaposan, részletekbe menően feltárták a periodikumok tartalmát. Itt elsőként kell megemlíteni Osztern Rózsa *Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930) című művét. A másik munka Szemző Piroska *Német írók és pesti kiadók*

a XIX. században (1812–1878) (Budapest, 1931) című könyve, mely a német és osztrák írók, költők magyarországi sajtóbeli szereplésével foglalkozik. Fried István több alapvető tanulmányában a magyarországi német sajtó főbb korszakait jelöli ki, itt most csak a *Magyar Könyvszemle* 1983 1. számában megjelent, „A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. XVIII. század, XIX. század első fele” című írását emelem ki.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A magyar sajtó története* három kötete 1892-vel zárul, a német nyelvű lapokról szétszórtan található itt-ott szó. Jómagam a magyarországi sajtó történetének rövid vázlatát jelentettem meg a *Magyar Könyvszemle* 1993. évi 2. számában.

Az osztrák kutatók közül feltétlenül megemlítendő Norbert Bachleitner, aki összehasonlító elemzést adott közre az 1855-ös év bécsi és pest-budai politikai napilapjaiban közölt szépirodalom (folytatásos regények, novellák, útleírások, történeti tárgyú esszék) szerepéről, feladatáról, olvasói köréről.

Ujvári Hedvig már jó néhány éve a 19. század második felének egyes magyarországi német lapjainak feltárásába fogott. *A Magyar Könyvszemle*ben 2001-ben megjelent két tanulmányában bemutatta a *Pester Lloyd* 1854 és 1875 közötti több mint húsz évet átfogó korszakát, foglalkozott a *Pester Lloyd* illusztrált melléklapjával, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*gal (1871–1872), a *Neue Illustrierte Zeitung*gal (Stuttgart, Leipzig, Wien 1872–1892), a *Pester Lloyd*ból kivált *Ungarischer Lloyd*dal (1867–1876), a *Neuer Freier Lloyd*dal (1869–1872), valamint a *Neues Pester Journal*al (1872–1878). Több közleményben bemutatta Max Nordau szerteágazó publicisztikai tevékenységét, feltárta ezen kívül Jókai recepcióját a *Pester Lloyd* 1867 és 1876 közötti éveiben, majd kiegészítette ezt a hazai német sajtó más orgánumaival, valamint témái közé tartozott az 1873-as bécsi világiállítási sajtóvisszhangja.

A kötet a szerző korábban publikált tanulmányainak átdolgozásait tartalmazza. A bevezető fejezetben a 18. és 19. század eleji magyarországi német nyelvű sajtójának történeti áttekintését kapjuk, az 1848-as évvel bezárólag. A szakirodalom kiterjed a szerző által kutatott időszak (1867-től 1900-ig) kelet-közép- és dél-európai német nyelvű sajtót tárgyaló, legújabbban napvilágot látott külföldi

publikációkra, főleg konferenciák anyagára is. A következő fejezet Heckenast Gusztáv könyvkiadó pályaképét, jelentőségét rajzolja fel az eddig hozzáférhető szakirodalom alapján. Sajnálatos, hogy Ujvári Hedvig könyvével szinte egyidejűleg jelent meg a Lipták Dorottya szerkesztette, korszerű forráskutatásokra építő *A vállalkozó és a kultúra* című tanulmánykötet, mely így nem kerülhetett be az Ujvári Hedvig által használt irodalomba.

A következő fejezetet a *Pester Lloyd* 1854-től 1867-ig tartó első korszakának szenteli a szerző. A lap indulásának körülményeit alaposan körüljárja, autopszia alapján pontosítja Szinnyei és Busa korábbi adatait a főszerkesztő- és felelősszerkesztő-váltásokról. Ujvári Hedvig részletesen bemutatja Falk Miksa szerkesztői elveit és kitér arra is, hogy Falk nem pusztán névlegesen vállalta el a főszerkesztői tisztelet (Chefredakteur), hanem ténylegesen ellátta a felelős szerkesztői (verantwortlicher Redakteur) teendőket, sőt évek teltek el, míg néhány hónap szabadságot engedélyezett magának.

Igazi felfedezészámba megy a két évfolyamot megélt és a *Pester Lloyd* vasárnapi illusztrált mellékleteként 1871-ben indult *Ungarische Illustrirte Zeitung* tartalmi feltárása. A szerzőnő számára a lap Max Nordau szerkesztő miatt izgalmas, hiszen doktori disszertációját (*Dekadenkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik*, Budapest: Argumentum Kiadó, 2007. 291 l.) az ő pesti újságírói tevékenységéről készítette. Az 1872-ben megszűnt lap melléklet utódjaként beharangozott, de valójában már önálló lapként élő, *Neue Illustrirte Zeitung* húsz évfolyamának felkutatása valódi nyomozás lehetett. Ez a fennállásának végén Stuttgartban kiadott illusztrált hetilap is közölt magyar szerzőket (Petőfi, Arany, Kiss József, Mikszáth és Jókai) színvonalas német fordításban, amelyekre minden bizonnyal a magyar munkatársak hívhatták fel a különböző szerkesztők figyelmét. Hasznos kiegészítője lehet a *Neue Illustrirte Zeitung*ban feltárt eddig minden bizonnyal ismeretlen műfordítás-anyag a Petőfi-, Mikszáth- és Jókai-kritikai kiadásoknak is.

Az 1867-ben indult *Ungarischer Lloyd*nak a *Pester Lloyd*ból való kiválása körülményeiről, szerkesztői-munkatársi gárdájának az „anyalappal” való számos konfliktusáról olvashatunk részletesen a következő fejezetben. A lapok közti rivalizálás

alapját képezte a személyes ellentéteken kívül az előfizetőkért folyó harc, a hirdetések közlési díja, a hírszolgáltatás korrektsége, valamint egy Verne-regény fordításának közlése körüli, fejlettségig vezető ellentét. Az *Ungarischer Lloyd* hajlamos volt a *Pester Lloyd*ot pusztán hivatalos börznelapként feltüntetni. Minden ellentét ellenére azonban a konkurens két újságnak számos neves zsumaliszta dolgozott egyidejűleg, így Dux Adolf, Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein-Ötvös Adolf és Sturm Albert. Az *Ungarischer Lloyd*nak más magyar lapokkal, így például Jókai *A Honjával* is adódott konfliktusa. A lap tíz évfolyamának szépirodalmi hozadéka is jelentős volt, a kor fontos osztrák és német szerzői mellett francia és angol szerzők nevével is találkozhatott az olvasó a folytatásos regényeknek köszönhetően. A rövid életű vállalkozás, a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) Jókai lapalapítása volt, aki a kormányközeli *Pester Lloyd*nak akart német nyelvű ellenpólust teremteni. Szerkesztőnek Horn Edét sikerült megnyernie, aki 1870-től a lap tulajdonosa lett. A napi kétszeri megjelenést reggeli egyszeri kiadásra redukálta, de 1871-ben más, főleg politikai céljai miatt eladta a lapot Heckenast Gusztávnak, amely aztán 1872 végén berze- és biztosítási orgánummá alakítva megszűnt.

A következő lap, amelyet elemzett a szerző, a *Neues Pester Journal* (1872–1925), a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott. A lap úgy alakult, hogy a *Pester Journal* szerkesztője, Ignaz Schnitzer és több munkatársa új orgánumot alapítottak, mely aztán átmeneti idő után nyerte el végleges címét. Programot másfél évvel az alapítás után adtak, politikai pártatlanságot ígérve az egész családnak kínáltak szórakoztató olvasmányt, ezt szolgálta a folytatásos regény, illetve feuilletton-melléklet is. A magyarból készült műfordításokat tekintve a *Neues Pester Journal* nem vette fel a versenyt a *Pester Lloyd*dal – állapítja meg Ujvári Hedvig. Német nyelvű szerzőktől viszont többet közölt a *Neues Pester Journal*. Hasznos lett volna még (ez a legtöbb lap szépirodalmi közleményeire vonatkozik) a magyarból közölt műfordításoknál az eredeti alkotás (vers vagy novella) címét is megadni, és a kritikai kiadásokban megkeresni őket.

Az egyes lapok bemutatása után a kötet második részében tematikus vizsgálatok eredményeit teszi

közzé a szerző. Az első témakör, amelyet magyarországi német lapokban felkutatott, az 1873-as bécsi világiállítás visszhangja volt. Az 1873-as bécsi világiállítás célja volt a Monarchia ipari, gazdasági és kulturális fejlettségét, az 1859-es olaszországi és az 1866-os Poroszországgal szembeni háborús vereség után újra megerősödött Ausztriát bemutatni, és a megelőző párizsi világiállítást túlszárnyalni, valamint Bécsét világvárosként láttatni. A világiállítás május 1-jén nyílt meg, hamarosan, május 9-én bekövetkezett azonban a „fekete péntek”, a túlfeszített spekulációk miatt a bécsi tőzsde összeomlott. De ez lényegében nem befolyásolta a hat hónapig tartó kiállítási rendezvénysorozatot.

Ezt követően a szerzőnő a feuilleton (tárca) műfajának definícióját vizsgálja a legkülönbözőbb modern szakkönyvek nyomán, hiszen a világiállítással kapcsolatos reflexiók megjelenésének helyszíne a kulturális rovatként is meghatározható feuilleton rovat.

A bécsi világiállítás sajtóvisszhangját Ujvári Hedvig a *Pester Lloyd*-ban, az *Ungarischer Lloyd*-ban és a *Neues Pester Journal*-ban követi nyomon. A *Pester Lloyd* helyszíni tudósítója Max Nordau volt, akinek körülbelül 100 tudósítását számolta össze a szerző. Nordau foglalkozott a kiállítás megnyitása előtt a késésben lévő rendezéssel, majd a különböző illusztris vendégek, uralkodók, politikusok beszédeivel, konstataulta a bécsi szállás- és étkezési árak magasságát (a szállodások és vendéglősök mind a kiállítás ideje alatt akartak meggazdagodni), kitért a tőzsdekrach okaira, majd a kiállításra érkezett külföldi államférfiakat mutatta be, akik jelenléte a kiállítás értékét emelte, társadalmi és politikai jelentőségét növelte. A külföldi uralkodókat, az orosz cárt, a porosz császárt és az olasz királyt Ferenc József fogadta, személyesen kísérte őket a kiállításra. Nordau kitért egyéb programjaikra, opera-, színház-, koncert-, múzeumlátogatás, katonai parádék, s nem mulasztotta el liberális értelmiségiként az orosz cárt bizonyos kritikával illetni. A vaskancellárként elhíresült Bismarckról azt írja a *Pester Lloyd*-ban, hogy a színházban Bauernfeld darabja alatt meghatódott, könnyeit törülgette.

A *Neues Pester Journal* számol be arról, hogy a 76 éves porosz uralkodó is elérzékenyült, mikor

Ferenc Józseftől búcsút vett. Másutt azt írja a lap tudósítója, hogy I. Vilmos császár a Carltheaterben az előadás után közvetlen hangnemben elbeszélgetett a színészekkel, a bécsi színészek fizetését magasnak találta. A magyar pavilonról Nordau dicsérőleg nyilatkozott. A tudósításokban megállapítást nyert ugyanakkor az is, hogy a látogatók száma alulmaradt a vártnál. Az *Ungarischer Lloyd*-ban valószínűleg Sigmund Schlesinger tudósított, rajta kívül még Albert Sturm, Ada Christen osztrák író és Karl Emil Franzos író, újságíró, aki 1872–73-ban az újság tárcarovatának szerkesztője. A *Neues Pester Journal* tudósítói – mivel írásaik jelzetlenek voltak – nem sikerült azonosítani. A szintén a kispolgárságot mint fő olvasói réteget megcélzó *Neues Pester Journal* számolt be igen részletesen a perzsa sah látogatásának európaiak számára szokatlan, különleges részleteiről.

A továbbiakban az egyes nemzetek kiállítási pavilonjait, csarnokait és koncepciójukat mutatja be Ujvári Hedvig, főleg Nordau *Pester Lloyd*-beli tárcái alapján, de kitér Nordau megfigyeléseire a különböző nemzetekhez tartozó kiállítás-építő munkások munkamódszereire is a kiállítás rendezése közben. Mivel a *Pester Lloyd* a nagypolgári olvasók lapja volt, Nordau különös figyelmet szentelt a művészeteknek, az oktatásnak, a lakberendezésnek és a technikának, de megemlítette a nemzeti sajátosságokat is. Meg kell állapítanunk, hogy Nordau írásai bizonyos előítéleteket tükröznek az egyes nemzetekkel kapcsolatban. Az *Ungarischer Lloyd* ezzel szemben sok teret szentelt a magyar pavilonnak. Nordau, mivel kormány közeli orgánomot tudósított, igazi patrióta módján szuperlatívuszokban nyilatkozott a magyar kiállítási pavilonokról, melyek a fejlődő magyar iparról, a magas színvonalú oktatási rendszerről nyújtanak pozitív képet. Azonban Ujvári Hedvig rámutat, hogy magánlevelezésében ennek éppen ellentéte, inkább magyarellenesség figyelhető meg. Magyarország egyébként a harmadik legnagyobb kiállító hellyel rendelkezett a kiállítás területén.

Az utolsó fejezetet a világiállítás mérlegének szenteli a szerző. A kiállítás nyitva tartásának második felében, augusztustól aztán nőni kezdett a látogatók száma, akik – mint azt Nordau egy helyütt megjegyzi – sajnos nem tanulni jöttek a kiállításra. Augusztus végére a bécsiek több mint 60%-a látta

már a kiállítást. Abban, hogy a kiállítás nem hozta az elvárt nyereséget és hasznot, szerepe volt többek között a rossz időjárásnak, a kolerajárványnak, a magas szállásköltségeknek és a tőzsdekrachnak. Az *Ungarischer Lloyd* tudósítója kifejtette, hogy egy ilyen kiállítás hozadéka nem csak számokban fejezhető ki. Eredménynek tekinthető az is, hogy a világ megismerhette az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak szorgalmát, kitartását, munkáját. Nordau, aki naponta több órát töltött a kiállítás területén, utolsó, összegző tudósításában a világkiállítást mint műfajt tulajdonképpen felesleges luxusnak ítéli.

Az irodalom és az újságírás kapcsolatát Jókai Mór példáján vizsgálja Ujvári Hedvig, és mutatja be Jókai recepcióját a jelentősebb magyarországi német nyelvű újságokban 1867 után. A Jókai-kiadásában megjelenő, Horn Ede szerkesztette *Neuer Freier Lloyd*-ban (1869–1872) Jókai maga gondoskodott mindig arról, hogy folytatásokban megjelenjen egy-egy németre fordított regénye. Emellett a 70-es évek végén és a 80-as évek elején a *Pester Lloyd*-ban is jelen vannak folyamatosan, kisebb-nagyobb megszakításokkal Jókai-regények, melyeket Ujvári Hedvig akribikusan regisztrál. A következő fejezetet a korszak jelentős tárcáiróinak, kritikáinak, Dux Adolfnak, Sturm Albertnek, Silberstein-Ötvös Adolfnak és Hevesi Lajosnak szenteli a szerző, akiknek múlhatatlan érdemeik voltak a magyar irodalom megismertetése és népszerűsítése terén, egyrészt fordításaik, másrészt a német nyelvű sajtóban publikált elemző írásaik révén. Itt a *Lloyd*-lapokban 1867 után közölt Jókai-vel kapcsolatos tárcáiraikat elemzi. Megemlítendő, hogy Jókait, az írófejedelmet nem kezelték fenntartások nélkül, főleg Dux, aki fordította is Jókai regényeit, tett számos – jogos – kritikai megjegyzést több regényével kapcsolatban.

A záró részt a Jókai-vel szemben megfogalmazott kritikáknak (fantáziája határtalan, regénykompozíciónak hiányosságai) szenteli a szerző, de a német nyelvű sajtó alapjában jóindulatú írásaitól elkülönítve kezeli Gyulai Pálnak, a népnemzeti irányzat fő teoretikusának elvi alapú, Jókait elítélő kritikai tevékenységét, aki az irodalmi műtől a nép nevelését és a realizmust várta el, s nem tudta Jókai hatalmas népszerűségét és a műveiben lévő humort elfogadni. Péterfy Jenő Gyulai

értékrendjét követte, kiemelte Jókainál a lélektani ábrázolás gyakori elégtelenségét, de stílusát, nyelvét nagyra értékelte, Asbóth János viszont felhívta a figyelmet, hogy a kritika feladata nem csak Jókai gyengéire rámutatni, hanem írásainak pozitív vonásait hangsúlyozni.

Ujvári Hedvig a budapesti német újságok bemutatása után azokat tartalmilag egy fontos társadalmi esemény, a Monarchiát a világ előtt megmutató 1873-as bécsi világkiállítás visszhangja kapcsán vizsgálja, valamint göröcső alá veszi a korszak legjelentősebb, német nyelven már életében ismertté vált magyar regényírójának, Jókai Mórnak a recepcióját ugyancsak ezekben az orgánumban. A szerző jó érzékkel választotta ki elemzése tárgyát; más, a Monarchia sorsát befolyásoló politikai esemény a kiegyezés utáni években már nem volt, híres magyar közéleti személlyel kapcsolatos eseményként csak Kossuth Lajos 1894-es halála és temetése, vagy még későbből, a magyarok által kedvelt Erzsébet királyné 1898-as meggyilkolása lenne még említhető. A kitűzött feladatot szerencsésen oldotta meg; a vizsgált periodikumok sajátosságait, eltérő szerkesztési elveiket, olvasóik érdekeinek speciális kiszolgálását sikerült bemutatnia. Könyve alapos forrásfeltáró munka, mely a kiegyezés utáni magyarországi német nyelvű vezető napilapokban rejlő hatalmas és eddig ismeretlen tárcairadalomra fókuszál. Összegezve elmondható, hogy Ujvári Hedvig kötete, melyben kutatási eredményeinek összefoglalását teszi közzé, sokban hozzájárul a korszak mindaddig kevésbé feltárt magyarországi német nyelvű sajtójának jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó, szerkesztette Lipták Dorottya, Bp., Kossuth Kiadó, 2012, (Kulturális örökség sorozat).

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó címet viselő kötet a Kossuth kiadó és az Eszterházy Károly Főiskola „Kulturális örökség” sorozatában látott napvilágot. A tanulmánykötet szerkesztője Lipták Dorottya, az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoport